

DAVLATLAR RIVOJLANISHINING TO'RT FASL NAZARIYASI TAHLILI

Safarov Nurshodbek Uvaydullo o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Jahon iqtisodiyoti va Xalqaro
iqtisodiy munosabatlar yo'nalishi 2-bosqich talabasi
safarovnurshod2006@gmail.com

Ilmiy rahbar Imomov Hamdilla Hamdamovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, "Baholash ishi va investitsiyalar"
kafedras iqtisodiyot fanlari nomzodi, professori.
himomov1969@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada davlatlar rivojining siklik xususiyatlari "to'rt fasl nazariyasi" asosida tahlil qilinadi. Unda davlat taraqqiyoti to'rt bosqich - shakllanish, rivojlanish, yuksalish va tanazzul jarayonlari orqali izohlanadi. Har bir bosqichning o'ziga xos siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlar yoritilib, ularning o'zaro bog'liqligi ko'rsatib beriladi. Shuningdek, zamonaviy davlatlar misolida to'liq talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: Sivilizatsiya, siklik nazariya, davlat, rivojlanish, jarayon, tarixiy, siyosiy, iqtisodiy, harbiy, davr, qonuniyat, model, imperiya, tahlil, muammo, to'rt fasl nazariyasi, tanazzul, yuksalish, taraqqiyot.

Abstract: This article analyzes the cyclical nature of state development based on the "theory of the four seasons." The evolution of the state is examined through four stages: formation, development, flourishing, and decline. The specific political, economic, and social aspects of each stage, as well as their interrelationships, are investigated. Furthermore, the theory is comprehensively interpreted through examples of modern states.

Keywords: civilization, cyclical theory, state, development, process, historical, political, economic, military, era, pattern, model, empire, analysis, problem, theory of the four seasons, decline, flourishing, progress.

Абстрактный: В статье анализируется циклический характер развития государства на основе «теории четырех времен года». Эволюция государства рассматривается через четыре стадии: становление, развитие, расцвет и упадок. Исследуются специфические политические, экономические и социальные аспекты каждой стадии, а также их взаимосвязь. Кроме того, данная теория всесторонне интерпретируется на примерах современных государств.

Ключевые слова: цивилизация, циклическая теория, государство, развитие, процесс, исторический, политический, экономический, военный, эпоха, закономерность, модель, империя, анализ, проблема, теория четырех времен года, упадок, расцвет, прогресс.

Kirish (Введение/Introduction).

Davlatlarning rivojlanish jarayoni murakkab va ko'p qirrali bo'lib, u tarixiy, siyosiy va iqtisodiy omillar ta'sirida shakllanadi. Turli davrlarda olimlar va tadqiqotchilar davlat taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini aniqlashga harakat qilganlar. Ayniqsa, tarixiy jarayonlarga siklik yondashuv davlatlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va tanazzulga uchrashi muayyan bosqichlar asosida kechishini ko'rsatadi. Siklik rivojlanish g'oyasi davlatlarni dinamik tizim sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Bu yondashuvga ko'ra, har qanday davlat o'z taraqqiyoti davomida muayyan bosqichlardan o'tadi va bu bosqichlar o'zaro bog'liq holda shakllanadi. Shu nuqtai nazardan, davlat rivojini yanada sodda va tushunarli ifodalash maqsadida uni tabiatdagi fasllarga qiyoslash mumkin. Mazkur maqolada davlatlar rivoji "to'rt fasl nazariyasi" asosida tahlil qilinadi. Ushbu yondashuv orqali davlat taraqqiyoti to'rt asosiy bosqich - shakllanish, rivojlanish, yuksalish va tanazzul jarayonlari doirasida ko'rib chiqiladi hamda ularning mazmun-mohiyati ochib beriladi. Shuningdek, ushbu nazriyaning zamonaviy sharoitdagi ahamiyati va amaliy qo'llanish imkoniyatlari yoritiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Обзор литературы/Literature review).

Ibn Xalidun "Sivilizatsiyaning siklik nazariyasi" har bir davlat ijtimoiy birlik (Asabiya) tomonidan boshqariladigan yuksalish, o'sish, pasayish va qulash siklini boshdan kechirishini ta'kidlaydi. Ushbu nazariya sivilizatsiyalarning tabiiy hayot siklini tushuntirishga xizmat

qiladi va kuchni saqlab qolish uchun adolat, birlik va intizomning muhimligini ta'kidlaydi. Unda bu qadriyatlarining yo'qolishi tanazzulga olib kelishi haqida ogohlantiriladi va bu uni ham tahliliy vosita, ham etakchilik uchun qo'llanma qiladi.[1]

Osvald Spengler "G'arbning tanazzulga uchrashi" asari madaniyatlarining hayot aylanishini tarixiy nuqtai nazardan o'rganadigan muhim falsafiy asardir. Spengler insoniyat tarixini sakkizta alohida "yuqori madaniyatlar"ga, jumladan, G'arb, Klassik va Arab sivilizatsiyalariga ajratadi va ularning har birini o'zining tug'ilish, o'sish, pasayish va o'lim bosqichlariga ega tirik organizm sifatida ko'rib chiqadi. U hayotiylik va ijodkorlik bilan tavsiflangan madaniyat va sivilizatsiyani farqlaydi, bu sivilizatsiyani u madaniy mohiyat pasayib boradigan turg'unlik bosqichi deb biladi. Tarixning chiziqli rivojlanishini rad etib, Spengler siklik modelni qo'llaydi va barcha madaniyatlar taxminan ikki yuz yil davomida o'xshash traektoriyani boshdan kechirganligini ta'kidlaydi.[2]

Tadqiqotni amalga oshirishda foydalanilgan usullar (Methods/Методы). Tadqiqotni amalga oshirishda qo'yilgan maqsadlarni amalga oshirishda mantiqiy va tarkibiy tahlil qilish, guruhlashtirish, iqtisodiy-statistik tahlil, o'zaro va qiyosiy taqqoslash usullaridan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi (Analysis/Анализ).

Har bir davlatning buyuk tarixi bor. Hech bir davlat o'z o'zidan paydo bo'lmagan va rivojlanmagan. Davlatlar hayotini to'rt faslga o'xshatish mumkin:

Birinchii bosqichda yani bahor - shakllanish va uyg'onish davridir. Bu davrda jamiyatda davlatchilik g'oyalari endigina shakllanadi yoki mustamlakachilikdan chiqish jarayoni boshlanadi. Aholi orasida birlik, milliy ong va mustaqillikka intilish kuchayadi. Bu davr davlatning eng muhim pordevor davri hisoblanadi. Eng asosiysi bunda kelajakka intilish shukhi yotadi. Hozirgi zamonda davlat taraqqiyotining shakllanish bosqichiga Janubiy Sudanni misol keltirish mumkin. Ushbu davlat 2011-yilda mustaqillikka erishgan bo'lib, unda siyosiy institutlar, iqtisodiy tizim va boshqaruv mexanizmlari hali to'liq shakllanish jarayonida.

Ikkinchi bosqich esa yoz fasliga o'xshaydi. Yoz - o'sish va barqarorlashuv davridir. Bu davrda davlat mustaqillikka erishib, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan rivojlana boshlaydi. Institutlar shakllanadi, iqtisodiyot barqarorlashadi, xalqaro aloqalar kengayadi. Bu davr davlat asta-sekin kuchaya boshlaydi, yani zining o'rtasiga ko'tarilayotgan bo'ladi. Iqtisodiyot sezilarli darajada o'sadi, infratuzilma rivojlanadi, malakali kadrlar etiship chiqadi va mamlakatning boshqaruv tizimi takomillashadi. Bu davrga rivojlanayotgan O'zbekistonni misol keltirish mumkin. O'zbekiston 1991-yil mustaqillikka erishdi va iqtisodiyotda bozor iqtisodiyotiga o'tildi. So'nggi yillarda esa sanoat, qishloq xo'jaligi, infratuzilma, xizmat ko'rsatish va investisiya sohalari sezilarli darajada o'smoqda. Bu jarayonlar O'zbekistonni "rivojlanish bosqichi"ga xos davlat sifatida ko'rsatadi.

Uchunchi bosqich bu kuz. Kuz - eng yuqori rivojlanish davridir. Xuddi kuz faslidagi ayni meva-sabzavotlar pishgan payti va undan keladigan daromadlar davridir. Bu davrda iqtisodiyot o'zining yuqori darajasiga chiqadi, siyosiy tizim barqarorlashadi va jamiyat farovonlashadi. Bu davrga AQSH yaqqol misol bo'la oladi. XX asr o'rtalaridan boshlab mamlakat sanoat, texnologiya, moliya va harbiy sohalarda global etakchiga aylandi. Ayniqsa, innovation iqtisodiyot, yuqori texnologiyalar va kuchli institusional tizim AQShning xalqaro maydondagi mavqei mustahkamladi. Shu bilan birga, AQSh global iqtisodiy tizimda eng katta ta'sirga ega davlatlardan biri bo'lib, bu holat to'rt fasl nazariyasidagi "kuz", ya'ni eng yuqori rivojlanish bosqichiga mos keladi.

To'rtinchi bosqich bu qish - inqiroz va qulash davri. To'rtinchi bosqich qish fasliga o'xshaydi. Bu davrda davlat ichki va tashqi muammolar ta'sirida zaiflashadi. Iqtisodiyot tanazzulga ushraydi, siyosiy beqarorlik kuchayadi va ijtimoiy ziddiyatlar ortadi. Bu davrga tarixdagi Usmonli davlatining misol bo'la oladi. XVII asrdan boshlab Usmonli imperiyasida siyosiy, iqtisodiy va harbiy muammolar tobora kuchaya boshladi. Markaziy hokimiyatning ayrim hududlarda nazoratni yo'qotishi, ichki siyosiy ziddiyatlar, iqtisodiy qiyinchiliklar hamda Evropa davlatlarining harbiy va iqtisodiy jihatdan kuchayishi imperiyaning mavqeiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Aytish joyizki, har bir "qish" yangi "bahor" uchun zamin yaratib beradi. Ya'ni, inqirozdan keyin yangi davlat yoki yangi tizim paydo bo'ladi. Shu tarzda xuddi to'rt fasldek har bir davlatning to'rt bosqichli davri muntazam takrorlanadi.

Bu borada Usmonli imperiyasi davlat rivojining to'rt bosqichini tarixiy jihatdan kuzatish mumkin. Uning shakllanishidan boshlab yuksalishi va keyinchalik tanazzulga yuz tutishgacha bo'lgan jarayon "to'rt fasl nazariyasi"ning asosiy g'oyalarini amaliy jihatdan namoyon etadi.

Birinchii bosqich: Shakllanish bosqichi (Bahor fasli). Usmonli davlatining shakllanishi XIII asr oxiri - XIV asr boshlariga to'g'ri keladi. 1299-yil an'anaviy ravishda Usmonli davlatining tashkil topgan davri sifatida qabul qilinadi. Dastlab kichik hududiy bekklik sifatida shakllangan davlat Usmon I boshchiligidagi mustaqil siyosiy kuchga aylana boshladi. Ushbu bosqichda davlat boshqaruvi va siyosiy institutlarning dastlabki

asoslari shakllanib, hududiy kengayish uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi. Shu jihatdan mazkur davr "bahor fasli", ya'ni davlatning shakllanish va siyosiy jihatdan uyg'onish bosqichiga mos keladi.

Ikkinchi bosqich: Rivojlanish bosqichi (Yoz fasli). XIV-XV asrlarda Usmonli davlati jadal rivojlanish va hududiy kengayish davrini boshdan kechirdi. Bolqon yarimoroli va Kichik Osiyodagi hududlarning bosqichma-bosqich egallanishi davlatning siyosiy va iqtisodiy salohiyatini oshirdi. 1453-yilda Konstantinopolning egallanishi esa Usmonlilar tarixida muhim burilish yasab, imperiyaning xalqaro siyosiy mavqei sezilarli darajada kuchaytirdi. Markazlashgan boshqaruv tizimi mustahkamlanib, harbiy va ma'muriy institutlar rivojlandi. Bu jarayonlar davlat taraqqiyotining "yoz fasli", ya'ni faol o'sish va barqarorlashuv bosqichiga mos keladi.

Uchunchi bosqich: Yuksalish bosqichi (Kuz fasli). XVI asr Usmonli imperiyasining eng yuqori siyosiy va harbiy qudratga erishgan davrlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Sulton Sulaymon I hukmronligi davrida imperiya hududiy jihatdan kengayib, Evropa, Osiyo va Shimoliy Afrikadagi yirik siyosiy kuchlardan biriga aylandi. Bu davrda davlat boshqaruvi, huquqiy tizim, harbiy tashkilot va iqtisodiy munosabatlar yanada takomillashdi. Usmonli imperiyasi xalqaro siyosatda katta ta'sirga ega bo'lib, o'z davrining eng qudratli davlatlaridan biriga aylandi. Shu sababli mazkur davr "kuz fasli", ya'ni davlat taraqqiyotining eng yuqori bosqichini ifodalovchi davr sifatida baholanishi mumkin.

To'rtinchi bosqich: Tanazzul bosqichi (Qish fasli). XVII asrdan boshlab Usmonli imperiyasida siyosiy, iqtisodiy va harbiy muammolar tobora kuchaya boshladi. Markaziy hokimiyatning ayrim hududlarda nazoratni yo'qotishi, ichki siyosiy ziddiyatlar, iqtisodiy qiyinchiliklar hamda Evropa davlatlarining harbiy va iqtisodiy jihatdan kuchayishi imperiyaning mavqeiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. XIX asrga kelib davlatni modernizatsiya qilish va boshqaruv tizimini isloh etishga qaratilgan bir qator harakatlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, mavjud muammolarni to'liq bartaraf etishning imkoni bo'lmadi. XX asr boshlaridagi siyosiy va harbiy inqirozlar natijasida imperiyaning parchalanish jarayoni tezlashdi. 1922-yilda Usmonli sultonligining tugatilishi davlatning uzoq davom etgan tanazzul jarayonining yakuniy bosqichi bo'ldi. Shu jihatdan Usmonli imperiyasi misolida davlatning "qish fasli" — tanazzul, zaiflashuv va siyosiy tizimning yekunlanish jarayonini kuzatish mumkin. Bu jarayon davlatning tanazzul bosqichidan to'liq qulash bosqichiga o'tganini ko'rsatadi va "qish fasli"ning yakuniy natijasi sifatida baholanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusions/Заключения).

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, davlatlar rivoji tasodifiy emas, balki muayyan qonuniyatlarga asoslangan holda shakllanadi. "to'rt fasl nazariyasi" davlat taraqqiyotini tizimli ravishda tushuntirib beruvchi samarali konseptual model hisoblanadi. Ushbu model orqali davlatlarning shakllanish, rivojlanish, yuksalish va tanazzul bosqichlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ochib berildi. Tahlillarda Usmonli davlati misolida ushbu siklik jarayon amaliy jihatdan yaqqol namoyon bo'lishi ko'rib chiqildi. Mazkur davlat to'rt davr ichida barcha bosqichlarni bosib o'tib, hatto eng yuqori rivojlanish darajasiga erishgan tizimlar ham noto'g'ri boshqaruv, iqtisodiy samarasizlik va ijtimoiy muammolar ta'sirida tanazzulga yuz tutishini ko'rsatdi. Shu bilan birga, zamonaviy dunyoda davlatlar ushbu siklni to'liq takrorlashga majbur emas. Samarali boshqaruv, innovation rivojlanish, ochiq iqtisodiyot va kuchli institutlar orqali tanazzul jarayonlarini sekinlashtirish yoki oldini olish mumkin. Demak, davlat taraqqiyoti nafaqat tarixiy qonuniyatlarga, balki inson omili va strategik qarorlarning to'g'riligiga ham bevosita bog'liqdir. Xulosa qilib aytganda, "to'rt fasl nazariyasi" davlatlar rivojini chuqur anglashga xizmat qiluvchi muhim nazariy vosita bo'lib, u nafaqat o'tmishni tahlil qilish, balki kelajakdagi rivojlanish strategiyalarini belgilashda ham katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar (Литературы/ References):

- 1] <https://ru.scribd.com/document/875079161/Ibne-Kalidm-Cyclic-Theory>
- 2] <https://www.ebsco.com/research-starters/literature-and-writing/decline-west-oswald-spengler>

- 3] The expansion of the Ottoman Empire Map showing the expansion of the Ottoman Empire from about 1300 to 1700. The empire reached its greatest extent between 1683 and 1699. <https://www.britannica.com/place/Ottoman-Empire>
- 4] The Sudan <https://www.worldbank.org/ext/en/country/sudan>
- 5] The United States of America is the world's third largest country in size and nearly the third largest in terms of population. <https://kids.nationalgeographic.com/geography/countries/article/united-states>
- 6] Kennedy, Paul. The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. <https://www.penguinrandomhouse.com/books/91615/the-rise-and-fall-of-the-great-powers-by-paul-kennedy/>
- 7] Faroqhi, Suraiya N. va Fleet, Kate (тахрирчилар). The Cambridge History of Turkey. Volume 2: The Ottoman Empire as a World Power, 1453–1603. <https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-history-of-turkey/EC9B3B62272E26DA30A7090DEE934DC9>
- 8] World Bank. GDP (current US\$) — United States. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=US>